

7. Тарасова О. Банковские группы как объект консолидированного надзора // Банковский вестник. — 2009. — № 10. — С. 31.

8. Шевчук Д. А. Банковское право / Д. А. Шевчук. — М. : ЛитРес, 2008. — 173 с.

9. Про схвалення Методичних рекомендацій щодо взаємодії між інспекторами з банківського нагляду Національного банку України та зовнішніми аудиторами банків: Постанова Правління Національного банку України від 29.04.2004 № 191.

10. Про внесення змін до Положення про планування та порядок проведення інспекційних перевірок: Постанова Правління Національного банку України від 13.10.2011 №336.

УДК 347.73

Хохуляк В.В.

к.ю.н., доцент кафедри конституційного,
адміністративного і фінансового права
Чернівецького факультету
Національного університету
„Одеська юридична академія”

Фінансово-правові дослідження в руслі становлення вітчизняної академічної науки першої половини ХІХ ст.

В даній статті характеризуються особливості становлення науки фінансового права у першій половині ХІХ сторіччя. Визначається внесок російсько-німецької школи фінансів на її подальше формування та розвиток.

Ключові слова: фінансове право; наука фінансового права; фінансова наука; російсько-німецька школа фінансів.

В данной статье характеризуются особенности становления науки финансового права в первой половине XIX века. Характеризуется вклад русско-германской школы финансов на ее дальнейшее формирование и развитие.

Ключевые слова: финансовое право; наука финансового права; финансовая наука; русско-германская школа финансов.

This article features characterized by the formation of science finance in the first half of the nineteenth century. Defined contribution Russo-German school finance its further formation and development.

Keywords: financial law; science of financial law; financially-legal looks; Russian-German school of finance.

Постановка проблеми. Специфіка історичного процесу становлення науки фінансового права зумовлює необхідність вивчення її стану та розвитку в період формування вітчизняної академічної науки першої половини XIX ст. Саме на початку XIX століття вітчизняна наука збагатилася першими комплексними теоретичними дослідженнями у сфері державних фінансів, а фінансово-правова проблематика почала викладатись у новостворених вітчизняних університетах в рамках фінансової науки. Особливу роль у становленні фінансово-правової думки відіграли представники так званої „російсько-німецької школи фінансів” — іноземні вчені, запрошенні до викладання у місцевих університетах, результати наукової творчості яких були симбіозом теоретичних знань, набутих у Західній Європі та водночас продуктом існуючої в Російській імперії початку XIX ст. суспільної практики.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблеми становлення науки фінансового права в системі вітчизняних університетів у першій половині XIX ст. не отримали належного визнання в сучасній українській фінансово-правовій літературі. Дана проблематика досліджувалась переважно у працях вітчизняних вчених дореволюційного періоду кінця XIX — початку XX ст.ст., зокрема таких, як С.І. Іловайський, В.О. Лебедев, Г.І. Тіктін, І.Т. Тарасов, І.І. Янжул та є предметом вивчення ряду сучасних російських науковців, таких як: К.С. Бельський, О.Ю. Грачова, О.М. Козирін, В.М. Пушкарьова, І.В. Рукавішнікова, Е.Д. Соколова, О.А. Ялбулганов та ін.

Мета дослідження. В даній статті ставиться за мету охарактеризувати особливості становлення науки фінансового права у першій половині XIX сторіччя та визначити внесок російсько-німецької академічної школи фінансів на її подальше формування та розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок ХІХ сторіччя в історії Російської імперії ознаменувався бурхливим розвитком юриспруденції та політичної економії в системі суспільствознавчих наук, що було зумовлено рядом зовнішніх та внутрішніх визначальних факторів. До зовнішніх факторів можна віднести ті, що під впливом Великої французької революції та в результаті наполеонівських війн в Європі, скидались з престолу правлячі династії, змінювались державні кордони. У сфері суспільствознавчих наук були піддані перегляду теорії активного державного регулювання економіки як феодального, так і меркантилістського типу. Дедалі більшого розповсюдження отримувала ідея свободи особистості та свободи торгівлі. Фінансову систему держави починали трактувати як самостійний організм, що мінімально залежить від волі монарха. Провісниками даних ідей були фізіократи та представники класичної політекономії, позиції яких знайшли відгос і у російській імперській науці і практиці.

Найважливішим серед внутрішніх факторів інтенсифікації суспільствознавчих наукових досліджень був злет епохи просвітництва в Росії, що пов'язаний з роками царювання Олександра І (1801 – 1825 рр.) На початку ХІХ ст. в Росії набувають все більшого поширення ідеї А. Сміта. У 1802 – 1806 рр. на російській мові за рахунок державних коштів опубліковується його праця „Дослідження про природу і причини багатства народів”. Виходять друком наукові твори видатних вчених Англії, Франції, Німеччини та інших країн Західної Європи [9, с. 98 – 99].

Результатом просвітницької діяльності стало також активне формування академічної науки, що зосереджувалось у новостворюваних університетах. Так, у перші роки правління Олександра І засновано цілий ряд університетів: у 1802 р. — Дерптський (Тартуський), у 1803 р. — Віленський (Вільнюський), у 1804 р. — Казанський, у 1805 р. — Харківський університет. У зв'язку з цим, виникла гостра потреба у значній кількості викладачів, яка задовольнялась за рахунок запрошення іноземних, переважно німецьких наукових діячів. За словами професора В.О. Лебедева, в цей час відбувається пересадка німецької науки на російський ґрунт [9, с. 102]. На початку ХІХ

сторіччя в Росію запрошені такі видатні вчені у сфері економіки, права та фінансів, як Й. Ланг та Л. Якоб — ординарні професори Харківського університету, Х. Шльоцер — професор Московського університету, М.А. Балудянський, уродженець українського Закарпаття — професор та перший ректор Петербурзького університету та цілий ряд інших. За своїм науковим потенціалом, глибиною та різноплановістю досліджень економічна та юридична наука в Російській імперії настільки потужно розвивалась, що це дало підстави окремим західноєвропейським вченим говорити про існування окремої течії „німецько-російської школи”. На думку одного з основоположників німецького історизму В. Рошера, німецько-російська школа (до якої він зараховував, окрім вказаних вище вчених, також Г. Шторха, члена Російської академії наук у секції політекономії, та Є.Ф. Канкріна,— вченого державного діяча, міністра фінансів в 1823 – 1844 рр.) за своїм та теоретичним наповненням є попередницею історичної школи Німеччини [6, с. 107 – 108].

Першим німецьким вченим, запрошеним до викладання бло-ку економіко-юридичних дисциплін в Росії був Х. Шльоцер, син ві-домого історика і видавця руських літописів А. Шльоцера. Він був запрошений до Москви після закінчення Геттінгенського універ-ситету, де в 1796 році отримав ступінь доктора права. У 1801 р. Х. Шльоцер переходить викладати до Московського університету і стає першим викладачем політичної економії у званні ординарного процесора. В стінах даного закладу вчений пропрацював 25 років, читаючи також курси з народного права, природного права, публіч-ного права і дипломатики.

На замовлення куратора Московського університету Д.Муравйова, професор Х. Шльоцер у 1805 році написав наукову працю „Початкові основи державного господарства” [13], яка стала першим в історії російської науки цілісним дослідженням, присвяченим детальному та всебічному вивченню фінансів у структурі державного господарства Російської імперії. Х. Шльоцер був щирим послідовником теорії А. Сміта, що знайшло своє відображення як у структурі, так і викладі його власної праці. У своїй роботі вчений розкриває зміст поняття фінансового господарства, характеризує склад та зміст державних

доходів, палко відстоюючи при цьому необхідність існування державних доменів як більш ефективних джерел доходів, ніж податки. Він виступає критиком фінансової теорії фізіократів, особливо гостро засуджуючи ідею запровадження єдиного податку на землю. Опіраючись у своїх судженнях і позиціях на існуючу в Російській імперії практику функціонування державно-владного механізму та фінансової системи, автор свідомо відмовляється від пошуку теоретичних узагальнень та вироблення універсальних моделей. На його думку, в економічних та державних науках абстрагування є недоцільним і шкідливим, а наукові положення, висновки і пропозиції повинні застосовуватись „лише у відповідному місці і часі”, оскільки в економіці, як і у праві, не може бути постійно придатного для практики судження [13, с. 318].

Поява наукового твору Х. Шльоцера відіграла важливу роль у становленні вітчизняної фінансової науки та стала поштовхом для подальших фінансово-правових досліджень. Будучи першим цілісним науковим твором у сфері фінансового господарства, дана робота на довгий період стала основним керівним посібником у навчальних закладах із вивчення державного фінансового господарства. Підтвердженням цьому є перевидання книги у 1821 році, яка окрім російської, була видана також німецькою та французькою мовами. Оскільки в роботі Х. Шльоцера містилось багато фактологічного матеріалу, яким розкривався зміст та особливості економічної системи та державних фінансів Російської імперії, його праця слугувала основним підручником з вивчення фінансового господарства Росії у західноєвропейських, насамперед — німецьких університетах [5, с. 321].

На думку Вільгельма Рошера, найвищого розвитку німецько-російська школа досягла у творчості Генріха Фрідріха фон Шторха (у російському варіанті — Андрія Карловича Шторха), видатного економіста, академіка Петербурзької Академії Наук, а в подальшому — її віце-президента, члена 21 академії і наукового співавторства [3, с. 75].

Слід відзначити, що життєвий та творчий шлях вченого та його багата наукова спадщина протягом тривалого часу не були належним чином висвітлені у вітчизняній науковій літературі.

Окремі витяги його праць були опубліковані лише через шістдесят п'ять років після виходу їх у світ та перекладені на російську мову видатним українським економістом І.В. Вернадським [14]. Інтерес до постаті Г. Шторха активізувався лише в останні роки, що пов'язано з публікацією біографічних статей про нього Л. Абалкіна та Ю. Якутіна [17, с. 118 – 127], та нинішнім передруком його фундаментальної праці „Курс політичної економії, чи Виклад начал, що зумовлюють народне благоденство. Роздуми про природу національного доходу” [15], написаної ним у 1815 р. на основі лекцій, прочитаних великим князем Миколі (майбутньому царю Миколі I) та Михайлу Павловичам. Водночас, творчість Г. Шторха мала великий авторитет у сучасній йому європейській літературі. Так, у 1819 році вільний переклад даного твору на німецьку мову зі своїми примітками здійснив К.Г. Рау. У 1823 році цю книгу перевидав французькою мовою Ж.Б. Сей, доповнивши її власними критичними зауваженнями [17, с. 121 – 122]. На непересічність постаті Г. Шторха у когорті визначних мислителів світової економічної думки вказував К. Маркс, називаючи його найвидатнішим з економістів. На думку Й.–А. Шумпетера, творчості Г. Шторха належить видатне місце в історії економічного аналізу [12, с. 25 – 26].

Не зупиняючись на біографії вченого, оскільки вона сьогодні є предметом детального дослідження у сучасній, переважно російській економічній літературі [8, с. 10 – 48; 17, с. 118 – 127], вважаємо, що особливої уваги заслуговує розробка вченим фінансової проблематики. Будучи послідовником А. Сміта, Г. Шторх розглядає вчення про фінанси як невід'ємну складову політичної економії. У кожній із глав своєї праці Г. Шторх намагається акцентувати увагу на соціально-економічних та фінансових проблемах сучасної йому Російської імперії. Причому, як відзначають дослідники його творчості, багато положень вченого не втратили своєї значущості і сьогодні. Особливо це стосується позицій щодо неприпустимості різкої майнової нерівності шляхом застосування фіскальних інструментів податкової політики; впливу митних тарифів на лібералізацію зовнішньої торгівлі, про ступінь участі держави у економічних процесах та багато інших. У праці подана значна

кількість історичних довідок, коментарів та роз'яснень про гроші, банки, державну монополію на видобуток золота та срібла і торгівлю ними. Велику історичну цінність являють представлені у книзі таблиці, в яких містяться дані про кількість і вартість випущених в обіг XVIII ст. золотих, срібних і мідних грошей і асигнацій, а також порівняльна оцінка російських грошей і грошей іноземних держав, ціни експортних товарів та інші дані.

Характерною рисою „Курсу політичної економії...” Г. Шторха, в силу якої вона суттєво відрізняється від інших праць за аналогічною тематикою, є та, що метою її написання було розкрити зміст політичної економії як невід'ємної складової частини державознавства — комплексу наукових дисциплін, що допомагають вищим посадовим особам держави обґрунтовано і зважено розв'язувати питання забезпечення народного добробуту.

Особлива заслуга Г. Шторха полягає в тому, що він перший в історії вітчизняної наукової думки представив економічну науку як цілісну систему понять і категорій, яка має свій власний предмет і метод дослідження. Як вже було показано вище, вітчизняні попе-редники Г. Шторха навіть не ставили перед собою такого завдання. Можна з впевненістю стверджувати, що саме Г. Шторх першим у вітчизняній науці сформулював системний, комплексний науковий підхід до дослідження господарського та фінансового ладу країни. Не менш важливим досягненням вченого є те, що завдяки його творчості російська наука була виведена на передові рубежі світової економічної думки. Як відзначав видатний англійський вчений Д.Р. Мак-Куллох: „Крім ясного і мистецького викладання найважливіших основ народного господарства, праця Г. Шторха містить цінні дослідження тих процесів і явищ, які залишались поза увагою у англійських і французьких економістів... Науковий твір Г. Шторха із всією справедливістю можна поставити на чолі всіх праць з політичної економії, що були привезені з континенту в Англію” [11, с. 308].

Важливу роль у становленні фінансово-правової думки Російської імперії відіграли представники німецької фінансової науки, професори політекономії Харківського університету Л.Г. Якоб та Й. Ланг. Так, яскраву сторінку в історію вітчизняної

економічної та фінансової науки вписав Людвіг Гайнріх Конрад фон Якоб (у російському варіанті — Людвіг Кондратович Якоб), якого професор В. О. Лебєдев називав одним із найвизначніших економістів початку ХІХ століття [9, с. 83]. Слід вказати, що Л.Г.Якоб приїхав до Харківського університету вже сформованим вченим, що мав великий авторитет у сфері економіки, права, філософії та релігії. За свої праці на філософську та релігійну тематику вчений отримав найвищі нагороди від Лейденського та Гарлемського наукових товариств, а за читання лекцій з історії та політики він отримав письмову подяку від короля Пруссії [1, с. 897].

Можна стверджувати, що окрім „російського” періоду наукової діяльності Л.Г. Якоба, все його творче життя та кар’єра пов’язані з університетом у місті Галле. Після закінчення навчання у даному закладі, склавши іспити та захистивши дисертацію, вчений пройшов шлях від доктора філософії, екстраординарного професора, ординарного професора до ректора Галльського університету, будучи призначеним на цю посаду у 1794 році [1, с. 898]. Після закриття Галльського університету Наполеоном у 1806 році, Л.Г. Якоб переїжджає до Російської імперії і обирається професором Харківського університету на кафедрі дипломатії і політичної економії.

Л.Г. Якоб був послідовником теорії А. Сміта та Ж.Б. Сея. Однак, у вченого було власне розуміння структури та класифікації політичної економії. Вважаємо, що беззаперечною заслугою Л.Г. Якоба перед фінансово-правовою наукою було насамперед те, що він першим в її історії визначив та обґрунтував фінансове право як сформовану сукупність знань, що знаходиться за межами політичної економії і зумовлена власним предметом дослідження. При цьому він вважав науку фінансового права економічною дисципліною. Зокрема, вчений розрізняв три складові економіки: політичну економію (науку про народне господарство); державну економіку, або фінансове право, та економічну діяльність держави або цивільне право [7, с. 24].

За своїми переконаннями і поглядами Л.Г. Якоб був одним з передових діячів у сучасному йому російському суспільстві і став на захист ідеї свободи у всіх її проявах, що особливо позначилось у його критиці кріпосного права. З даної

проблематики вченим було написано дві наукові праці, друга з яких, на тему „Про порівняльну вигідність кріпосного права і вільнонайманої праці”, отримала найвищу нагороду Імператорського вільного економічного това-риства [1, с. 912]. Крім цього, Л.Г. Якоб написав цілий ряд підручників та навчальних посібників з природного народного права, політичної економії, фінансів, моральної філософії, логіки та ін.

Як послідовник А. Сміта, Л.Г. Якоб у праці „Основи державних фінансів” висловлюється за чеканку монети приватними особами, за передачу пошти в оренду, надання казенного лісного господарства у приватну власність та виступає проти існування гірської реалії держави. За ці міркування вчений неодноразово піддавався гострій критиці як з боку вітчизняних, так і з боку західно-європейських представників економічної та фінансово-правової науки [16, с. 275 – 277]. Водночас, ним розроблена концепція ослаблення паперово-грошових криз, яка отримала широке визнання та схвалення у науці та практиці державного управління. У 1809 році Л.Г. Якоб представив імператору Олександрю I свою працю про обіг паперових грошей, після чого був викликаний до Петербургу і призначений членом законодавчої комісії у частині фінансів. Після державної служби в урядових установах і комітетах, у 1816 р. Л.Г. Якоб повернувся до рідного йому університету в Галле, де продовжив наукову діяльність на посаді професора політичних наук.

Вагомий внесок у становленні фінансової науки в Харківському університеті та у Російській імперії в цілому зробив Й. Ланг. Слід відзначити, що Й. Ланг став викладачем Харківського університету швидше за Л.Г. Якоба. У 1803 році він отримав посаду ад'юнкта у відділі філософії і математики, після чого був переведений на кафедру політичної економії [4, с. 63 – 65]. Саме у Харківському університеті Й. Ланг відбувся як вчений і викладач. Так у 1810 році йому присвоюється звання екстраординарного, а у 1812 році — ординарного професора політекономії. У Харкові написані всі наукові твори вченого на економічну і фінансову проблематику: „Про найвищий принцип політичної економії” (1810 р.), „Про вивчення юридичних і політичних наук” (1810 р.), „Принципи економіки” (1813 р.), „Що

є гроші” (1815 р.). Всі ці праці були виконані на німецькій мові, окрім дисертації, яка написана латиною [10, с. 267].

На відміну від Л.Г. Якоба та інших представників німецько-російської школи, Й. Ланг був послідовником вчення фізіократів, яке активно популяризував у вітчизняній науці. Вже у своїй першій роботі вчений розробляє трьохсекторну модель народного господарства. Однак, на відміну від Ф. Кене, він поділяє економіку на сільсько-господарський, промисловий і грошово-фінансовий сектори. Заслуговує уваги трактування Й. Лангом грошового сектору економіки, до якого, окрім власне інститутів фінансової системи, він відносить також функціонування органів державної влади, видатки на утримання двору монарха та інші. Найбільш повної, завершеної форми дана ідея знайшла своє вираження у праці „Що є гроші?”, в якій дана глибока характеристика економічної та правової природи грошей та грошового обігу [16, с. 272]. Як відзначено сучасними дослідниками, у своїх працях про сутність і правову природу грошей Й. Ланг далеко випередив свій час, висунувши ряд ідей, що отримали завершальне втілення лише у другій половині ХХ сторіччя [2, с. 64].

До представників російсько-німецької школи фінансів, які вплинули на становлення науки фінансового права, слід віднести також Г. Бернарді, який за свою працю в сфері політекономії і фінансів був нагороджений премією Російської Академії наук; К. Уокера, що здійснив глибокий аналіз фінансового законодавства Росії; О.Г. Брікнера — видатного дослідника у сфері історії російських фінансів. Особливо слід відзначити працю останнього „Мідні гроші у Росії, 1656 – 1663 рр. та грошові знаки у Швеції в 1716 – 1719 рр.”, яка на протязі більше ста років залишалася єдиним теоретичним дослідженням у вітчизняній науці з даної проблематики [9, с. 105].

Висновки. Таким чином, становлення науки фінансового права здійснювалось в руслі формування вітчизняної „академічної” науки в цілому. Саме у працях Х. Шльоцера, Г. Шторха, Л.Г. Якоба та інших видатних вчених фінансова система Російської імперії вперше розглядається у якості цілісного об’єкту детального і всебічного дослідження. В цих роботах закладені підвалини теорії фінансової науки як системи взаємопов’язаних понять і категорій. Про значення наукового

надбання „російсько-німецької” школи свідчить також той факт, що вказані вище праці її представників слугували основними та незмінними навчальними посібниками при вивченні системи державних фінансів протягом більше, ніж півсторіччя, не втративши власної теоретичної значущості і в майбутньому.

Література:

1. Abašnik Volodymyr O. Ludwig Heinrich von Jakob (1759-1827), ein Hallescher Professor in Charkov und Sankt Petersburg, in: Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlpfordt... Personenregister der Bände 1-7, hg. von Erich Donnert, Köln, Weimar, Wien 2008 — S. 895 – 927.

2. Uebe Gotz. Joseph Lang aus Freiburg. Eine Kreislaufthaorie von 1807. Zwischen Quesney und Marx // Jahrbucher für Natonalokonomie und Statistik. — 1990. — № 1. — S. 62 – 78.

3. Абалкин Л. И. Андрей Шторх и современность / Л. И. Абалкин // Российский экономический журнал. — 2010. — № 6. — С. 75 – 80.

4. Багалеї Д. І., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования / Багалеї Д. І., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. — Харьков, 1906. — 360 с.

5. Библиографический словарь профессоров и преподавателей Московского университета. — М. : Университетская типография, 1855. — Т. 2. — 696 с.

6. Історія економічних вчень: навчальний посібник / за ред. В. В. Кириленка. — Тернопіль : „Економічна думка”, 2007. — 233 с.

7. Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ століття та Західна наука / І. С. Коропецький. — К. : Либідь, 1993. — 192 с.

8. Круглый стол „Экономический рост России”, посвященный презентации книги А. К. Шторха „ Курс политической экономии ” 9.04.2008// Научные Труды Вольного Экономического общества России. — М., 2008. — № 3. — С. 10 – 48.

9. Лебедев В. А. Финансовое право. Учебник / В. А. Лебедев. — М.: „Статут” (в серии „Золотые страницы российского финансового права России”), 2000. — Т. 2. — 461 с.

10. Покидченко М. Г. Йозеф Ланг — новое имя в истории российской науки / М. Г. Покидченко // Вестник Российской Академии наук, 1994. — Т. 64. — № 3. — С. 267 – 270.

11. Скворцов А. И. Основания политической экономии / А. И. Скворцов. — СПб: Типография И. Гольдберга, 1898. — 432 с.

12. Худоркомов А. Г. Выступление за круглым столом „Экономический рост России”, посвященный презентации книги А. К. Шторха „Курс политической экономии”. 9.04.2008 / А. Г. Худоркомов // Научные Труды Вольного экономического общества России. — М., 2008. — № 3. — С. 25 – 26.

13. Шлёцер Х. Начальные основания государственного хозяйства, или науки о народном богатстве: в 2 т. / Х. Шлёцер. — М., 1805 – 1806.

14. Шторх Г. Курс политической экономии или Изложение начал обуславливающих народное благоденствие / Перевод с франц. с биографическим очерком автора Г. Шторх. — Под. ред. И. В. Вернадского. — Т. 1. — СПб, 1881. — 336 с.

15. Шторх Г. Курс политической экономии или Изложение начал обуславливающих народное благоденствие. Размышление о природе национального дохода Г. Шторх. — Издательский дом. „Экономическая газета”, 2008. — 1120 с.

16. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905): Т. 1. История факультета / Под ред. М.П.Чубинского, Д.И.Багалея. — Х.: Тип „Печатное дело”, 1908. — 309 с.

17. Якутин Ю. В. А. К. Шторх — первый российский академик в области политэкономии и статистики / Ю. В. Якутин // Вопросы экономики. — 2008. — № 6. — С. 118 – 127.